

Maciej Wojcieszak

Kilka uwag o roli przedstawień Providentia i Quies w mennictwie Dioklecjana po abdykacji (lata 305–311)

Dioklecjan¹, panujący w latach 284–305, oprócz utworzenia systemu tetrarchii, dokonał wielu reform, mających za zadanie wyprowadzenie Cesarstwa Rzymskiego z kryzysu III w.², w tym istotnej dla naszych rozważań reformy monetarnej, która po nieudanych próbach przywrócenia wartości denarowi przez Aureliana³, spadku zawartości metali

¹ Na temat panowania Dioklecjana por. T.D. Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge 1982; F. Kolb, *Diokletian und die Erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, Berlin–New York 1987; S. Williams, *Diocletian and Roman Recovery*, New York 1997; W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284–313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main 2001; *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende*, Hrsg. A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Berlin–New York 2004; R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh 2004; A.K. Bowman, *Diocletian and the First Tetrarchy A.D. 284–305* [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. 12: *The Crisis of Empire A.D. 193–337*, eds. A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge 2005, s. 68–89; U. Roberto, *Diocleziano*, Roma 2014.

² O kryzysie Cesarstwa w III w. por. E.M. Sztajerman, *Spółczesność zachodniorzymskie III wieku*, Warszawa 1960; S. Mrozek, *Przyczynki do zagadnienia kryzysu finansowego III w.*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, nr 3, s. 470–486; G. Alföldy, *The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1974, vol. 15, no. 1, s. 89–111; R. MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis*, New Haven 1976; F. Hartmann, *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.)*, Frankfurt am Main 1982; B. Bleckmann, *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung. Untersuchungen zu den nachdionischen Quellen der Chronik des Johannes Zonaras*, München 1992; T. Kotula, *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego*, Wrocław 1992; K. Strobel, *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart 1993; O. Hekster, *Rome and its Empire. AD 193–284*, Edinburgh 2008; A.A. Kluczek, *Undique victores. Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Katowice 2009; C. Ando, *Imperial Rome AD 193 to 284. The Critical Century*, Edinburgh 2012. Negatywne procesy i zjawiska, które łańcuchowo zapoczątkowały okres zwany w literaturze „kryzysem III w.”, miały niebagatelny wpływ na Cesarstwo Rzymskie we wspomnianym czasie, a także znacznie później. Skutki kryzysu III w., chociaż nie bezpośrednie, były odczuwalne w niektórych prowincjach zachodnich nawet pod koniec IV i w początkach V w. Inflacja, częste uzurpacje, zamachy na cesarzy, najazdy plemion, problemy z pracą i utrzymaniem rodziny oraz inne, pomniejsze zjawiska powodowały, że społeczeństwo nie było zadowolone. Niemniej jednak dzięki kryzysowi III w., jak uważa część badaczy, mogło się dokonać w miarę sprawne przejście z pryncypatu do dominatu.

³ Por. A.H.M. Jones, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, ed. P.A. Brunt, Oxford 1974, s. 75, 139, 196, 225, 330–331; P. Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, New York 2001, s. 160.

szlachetnych w monetach złotych i srebrnych oraz inflacji III w.⁴ była niezwykle potrzebna Imperium. Zmiany wprowadzone przez Dioklecjana polegały na przywróceniu wcześniejszych wartości monetom⁵. W nowym systemie monetarnym pojawiły się (lub zostały przywrócone): złoty aureus (1/60 funta), srebrny argenteus (1/96 funta, ok. 95% czystego srebra), miedziany (ale z ok. 5% domieszki srebra) laureatus A, znany jako follis lub nummus bilonowy (1/32 funta), niewielki miedziany radiatus (1/108 funta) oraz malutki laureatus B (1/192 funta)⁶. W 301 r., kiedy Imperium po raz kolejny nawiedziła inflacja, Dioklecjan wydał *Edykt o mennictwie*, dotyczący nowej taryfikacji wszystkich zadłużeń, w którym jednocześnie przewartościowano najpopularniejszą monetę w obiegu, czyli nummusa do połowy jego wcześniejszej wartości⁷. Zgodnie z postanowieniami tego edyktu wszystkie długi zaciągnięte przed 1 września 301 r. miały być spłacane zgodnie ze starymi wartościami nummusa, natomiast wszelkie zobowiązania zaciągnięte po tej dacie miały być spłacane zgodnie z nowymi standardami⁸. Mennictwo czasów Dioklecjana mimo inflacji i wcześniejszego kryzysu miało się dobrze.

Po abdykacji pierwszej tetrarchii w 305 r. emisja monet emerytowanych cesarzy nie została wstrzymana. Dioklecjan i Maksymian otrzymali tytuły *Seniores Augusti, felicissimi et beatissimi*. W latach 305–308 ruszyło wręcz masowe wybijanie ich monet. Emisja była kontynuowana również po zjeździe w Carnuntum w listopadzie 308 r.⁹, kiedy Dioklecjan w obliczu zagrożenia idei tetrarchii odmówił przyjęcia ponownie purpury cesarskiej, zasłaniając się wiekiem, stanem zdrowia oraz zasadami, które sam ustalił w 284 r.¹⁰ Ostatecznie wybijanie monet Dioklecjana zakończyło się prawdopodobnie przed 311 r., po którym to roku cesarz zmarł¹¹. W niniejszym artykule skupimy się tylko i wyłącznie na monetach z lat 305–311 z wizerunkiem Dioklecjana. Najpierw zostaną przedstawione ich typy, a następnie przeprowadzimy analizę ikonograficzną, która pozwoli wyciągnąć odpowiednie wnioski na temat roli przedstawień Providentia i Quies na monetach twór-

⁴ Por. R. Pankiewicz, *Fluktuacje wartości metali w późnorzymskim systemie monetarnym*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1983, t. 27, s. 167–199.

⁵ D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay. AD 180–395*, New York 2005, s. 392.

⁶ Por. M. Vasić, *Gold and Silver Coins in Late Antiquity (284–450 AD) in the Collection of National Museum in Belgrade*, Belgrade 2008, s. 29–31; R. Suski, *Tetrarchia. Cesarstwo Rzymskie od uzurpacji Dioklecjana do śmierci Maksymina Dai (284–313)* [w:] *Świat rzymski w IV wieku*, red. P. Filipczak, R. Kosiński, Kraków 2015, s. 33–34.

⁷ Por. C.H.V. Sutherland, *Diocletian's Reform of the Coinage*, „Journal of Roman Studies” 1955, vol. 45, s. 116–118; P. Southern, *The Roman Empire from Severus...*, s. 160; D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay...*, s. 334, 393.

⁸ Por. C.H.V. Sutherland, *Denarius and Sestertius in Diocletian's Coinage Reform*, „Journal of Roman Studies” 1961, vol. 51, s. 94–97; M.H. Crawford, J.M. Reynolds, *The Aezani Copy of the Prices Edict*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1979, Bd. 34, s. 163–203; A.H.M. Jones, *The Roman Economy...*, s. 77–78, 199–200, 224–225; J.M. Carrié, *Dioclétien et fiscalité*, „Antiquité Tardive” 1994, vol. 2, s. 33–64; D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay...*, s. 334–335.

⁹ E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 376.

¹⁰ M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*, Warszawa 1981, s. 213.

¹¹ Por. B.J. Nakamura, *When Did Diocletian Die? New Evidence for an Old Problem*, „Classical Philology” 2003, vol. 98, no. 3, s. 283–289.

cy systemu tetrarchii. To krótkie studium ma za zadanie ukazać najistotniejsze cele mennictwa Dioklecjana po abdykacji oraz ma stanowić wprowadzenie do szerszych rozważań na temat mennictwa rzymskiego w okresie dominatu.

Znanych jest dziesięć typów monet, które zostały wybite po abdykacji Dioklecjana. Awers na większości z nich jest taki sam i przedstawia cesarza zwróconego w prawo, w wieńcu laurowym na głowie, noszącego szaty konsula oraz trzymającego gałązkę oliwną i mapkę¹². Legenda na awersie głosiła zawsze: D(OMINO) N(OSTRO) DIOCLETIANO z różną tytulaturą: BAEATIS(S); B(A)EAT(ISSIMO) SEN(IORI) AVG(USTO); FELIC(ISSIMO) SEN(IORI) AVG(USTO); F(ELICISSIMO) S(ENIORI) AVG(USTO); P(II) F(ELICISSIMO) S(ENIORI) AVG(USTO)¹³. Niekiedy abreviacje, których rozwinięcia podane są w nawiasie, nie były stosowane (jak w przypadku BAEATISSIMO oraz FELICISSIMO).

Aureusy były wybijane zaraz po abdykacji, od 1 maja 305 r., w dwóch niewielkich liczbowo emisjach¹⁴. Legenda na rewersie głosiła: PROVID(ENTIA) DEORVM QVIES AVGG. Providentia stoi z lewej strony i pozdrawia stojącą na prawo Quies, która trzyma gałązkę i opiera się na wysokim berle. Providentia personifikuje dalekowzroczność i przeorność¹⁵. Quies zaś symbolizuje odpoczynek lub spoczynek¹⁶. W przypadku większości monet Dioklecjana wybijanych po abdykacji Providentia pozdrawia Quies, co miało symbolizować spokojne odejście cesarza w stan spoczynku. Jednocześnie wskazywało, że odbyło się to w sposób pokojowy i za zgodą samego zainteresowanego, który był przecież twórcą takiego systemu. Przekazywano w ten sposób społeczeństwu informację, że władza jest stabilna i pewna, w przeciwieństwie do wcześniejszych rządów w czasie kryzysu III w.

W tym samym stylu z niewielkimi różnicami w legendach została wybita najpopularniejsza emisja nummusa bilonowego (o średnicy 25–27 mm, il. 1). Legenda na awersie głosiła: D(OMINO) N(OSTRO) DIOCLETIANO BAEATISSIMO SEN(IORI) AVG(USTO), na rewersie zaś PROVIDENTIA DEORVM QVIES AVGG¹⁷. Ten typ monety był bity w trzynastu mennicach na całym terenie Cesarstwa i stanowił najczęściej

¹² Mappa to zwój płótna zawierający pył lub popiół, które symbolizować miały śmiertelność. Najpierw były rzucane, by dać znak o rozpoczęciu wyścigu rydwanów, później zaś stały się znakiem urzędu konsula i z tego powodu były trzymane przez cesarza (który zawsze był konsulem).

¹³ Na temat legendy monet w interesującym nas okresie por. B.B. Awianowicz, *Gramatyka monet rzymskich okresu republiki i cesarstwa*, t. 1: *Kompendium tytulatur i datowania*, Toruń 2017, s. 22, 363–365.

¹⁴ C.H.V. Sutherland, *Roman Imperial Coinage*, vol. 6: *From Diocletian Reform (AD 294) to the Death of Maximine (AD 313)* [dalej: RIC VI], London 1967, 10a, Ant 69; D.L. Vagi, *Coinage and History of the Roman Empire*, vol. 2: *Coinage* [dalej: Vagi], Sidney (Ohio) 1999, s. 489, nr 2694. W przypadku RIC po numerze tomu podawane są numery monet. Natomiast w przypadku pracy D.L. Vagiego będziemy umieszczać po skrócie numer danej monety w jego zestawieniu bez podawania strony, chyba że odwołujemy się do innych informacji z jego dzieła.

¹⁵ Zazwyczaj Providentia opiera się lekko na kolumnie. Trzyma berło, globus lub kijek, którym wskazuje na globus. Rzadziej ma w ręce patelnię, róg obfitości, ster bądź włócznię. Por. Vagi, s. 72.

¹⁶ Quies jest ubrana w pofałdowane szaty, trzyma berło lub gałązkę. Zazwyczaj pojawia się w parze z Providentia. Por. Vagi, s. 72.

¹⁷ RIC VI, Lon 76nn; Vagi, 2695.

używanego nummusa po 305 r. Dzięki temu propaganda polityczna i religijna mogła dotrzeć do niemal każdego mieszkańca Imperium. Inny typ tej monety ma na awersie legendę: PROVIDENT(IA) DEOR(VM) QVIES AVGG¹⁸. Taki sam charakter ma nummus bilonowy przedstawiający tylko Quies, opierającą się na berle i trzymającą gałązkę oliwną, z następującą legendą na rewersie: QVIES AVGG lub QVIES AVGVSTORVM¹⁹ (il. 2).

Il. 1. Najbardziej popularny nummus bilonowy Dioklecjana z lat 305–308. RIC VI Lon 76. Na rewersie na dole oznaczenie mennicy P(ECUNIA) T(ICINIUM)²⁰

Źródło: fot. własna, zbiory autora

Il. 2. Nummus z Quies na awersie. RIC VI Trev 712. Oznaczenie mennicy: P(ECUNIA) L(ONDI)N(IUM)²¹, 305 r.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nummus_de_Dioclétien_Diocletianus,_buste_consulaire,_revers_Quies,_Londres,_305.jpg [dostęp: 4.11.2017]

¹⁸ RIC VI, Rom 116a; Vagi, 2696.

¹⁹ RIC VI, Trev 712–713; Vagi, 2697.

²⁰ Ticinium to dzisiejsza Pawia we Włoszech. Mennica funkcjonowała tam do 326 r., kiedy decyzją Konstancyna Wielkiego została zamknięta. Por. *Knowing the Roman Imperial Mints: IV- Ticinum*, 6.05.2017 [w:] <https://www.aeternitas-numismatics.com/single-post/Roman-imperial-mints-Ticinum> [dostęp: 8.11.2017].

²¹ Jest to współcześnie Londyn.

Wybijano również mniejsze nummusy bilonowe (ok. 23–25 mm). Był to ten sam typ ikonograficzny co RIC VI Lon 76ff (zob. il. 1), ze zmienioną legendą na rewersie: PROVIDENTIA DEORVM QVIES²². Identyczne monety jak RIC VI Ant 83,9–90 zaczęto bić także po zjeździe w Carnuntum w 308 r.²³

Na omawianym typie ikonograficznym wypuszczono kolejną emisję po 308 r. – taką jak w RIC VI Lon 76ff, ale z inną legendą na rewersie: PROVIDENTIA DEORVM (il. 3). Z kolei na awersie przy piersi Dioklecjana pojawiało się czasem popiersie Jowisza lub Sola²⁴. Krótco po zjeździe w Carnuntum wybito serię monet pół-nummusa bilonowego (ok. 20 mm i ok. 3 g). Ikonograficznie ta moneta była tożsama z typami RIC VI Ale 80, 109ff, jednak nie pojawiał się już na niej Jowisz i Sol²⁵. Po 308 r. zaczęto także emisję (aktualnie dość rzadkiego) kwiniariusza (ok. 13–15 mm). Na awersie była głowa cesarza w wieńcu laurowym zwrócona w prawo, na rewersie legenda QVIES AVGG. Quies trzymała gałązkę oliwną i opierała się na berle²⁶.

Il. 3. Nummus bilonowy wybito po zjeździe w Carnuntum. RIC VI Ale 80. Mennica w Aleksandrii
 Źródło: https://images.vcoins.com/product_image/183/D/6/DSn4sX25PmT5gQ66Csa83qZWjW7y9z.jpg
 [dostęp: 4.11.2017]

Ostatni typ monety, jaki wybito po abdykacji Dioklecjana, to bardzo rzadki, niewymieniany w tomie 6 *Roman Imperial Coinage*, typ z rewersem: VOTA PVBLICA i przedstawieniem ikonograficznym z galerą płynącą w prawo, gdzie Serapis pochyla się nad sterem, a Izysa stoi blisko dziobu statku, trzymając falujący żagiel²⁷.

Jak mogliśmy zauważyć, rola Providentia i Quies (głównie występujących wspólnie) na monetach Dioklecjana emitowanych w latach 305–311, po jego abdykacji, jest związana z elementami propagandy polityczno-religijnej, która miała pomóc w zwalczaniu

²² RIC VI, Ant 83,9–90; Vagi, 2698.

²³ RIC VI, Ant 113nn; Vagi, 2700.

²⁴ RIC VI, Ale 80, 109nn; Vagi, 2701.

²⁵ RIC VI, Ale 86–94; Vagi, 2702.

²⁶ RIC VI, Trev 681a; Vagi, 2699.

²⁷ Por. Vagi, s. 490, uwaga zamieszczona między typem 2702 a 2703.

negatywnych efektów kryzysu III w. w Cesarstwie Rzymskim. *Providentia* i *Quies* to symbole spokojnego odejścia i dobrowolnej rezygnacji z władzy. Cesarz trzymający gałązkę oliwną również jest znakiem pokoju i dobrych czasów²⁸, które zapoczątkował, wyprzedzając państwo z kryzysu III w. oraz tworząc nowy system władzy – tetrarchię, mającą zapobiegać takim sytuacjom w przyszłości. Odżegnywał się w ten sposób od poprzedników, którzy zostawiali tron cesarski pusty bądź ginęli zamordowani w wyniku spisków. Przedstawienie Dioklecjana na awersie jako dostojnego konsula z gałązką oliwną i mapą miało ukazać, że rozumie on sytuację państwa i w pokoju odchodzi po dwudziestu latach, żeby nie naruszać ustalonych przez siebie reguł. Mappa oznaczała, że cesarz jest świadom swojej śmiertelności.

Również *Quies* pojawiająca się na rewersach samotnie, bez towarzyszącej jej *Providentia*, trzymająca gałązkę oliwną, oznacza pokój dla Rzymu i odpoczynek dla cesarza, któremu nic nie powinno przeszkadzać po abdykacji. Społeczeństwo, zmęczone i wyniszczone kryzysem poprzednich rządów, dostawało jasny sygnał, że od czasów Dioklecjana sytuacja uległa poprawie. Dioklecjan odchodził w sposób nieprzymuszony, bez rozlewu krwi, ciesząc się zasłużonym przejściem w stan spoczynku i tytułem *Senior Augustus*. Była to jednak tylko propaganda. Zorganizowanie zjazdu w Carnuntum, po którym wypuszczono kolejne emisje monet, było reakcją na kryzys tetrarchii i roszczenia synów Konstancjusza i Maksymina. Sama tetrarchia nie przetrwała kilkunastu najbliższych lat, już bowiem w 324 r. Konstantyn został jedynowładcą Imperium.

Słowa kluczowe: Dioklecjan, tetrarchia, monety Dioklecjana, rzymskie monety, propaganda monetarna w Cesarstwie Rzymskim

A Few Remarks on the Role of *Providentia* and *Quies* in Diocletian's Coinage after Abdication (305–311)

In this paper I try to make some remarks about Diocletian's coinage after abdication in 305. His monetary propaganda after year 305 was mainly focused on the images of *Quies* and *Providentia*, which is associated with elements of politics and religion, focused on combating the negative effects described as the crisis of the 3rd century in the Roman Empire. *Providentia* and *Quies* were symbols of calm departure and voluntary resignation from power, which took place in a peaceful and unforced way. Society, tired and devastated by the crisis of previous governments, got a clear signal that the situation has improved since Diocletian's times.

²⁸ Oczywiście wydaje się nawiązanie w tym miejscu do założyciela systemu pryncypatu – Oktawiana Augusta, który podczas swojego panowania wyraźnie odwoływał się w swojej propagandzie do *pax augusta*.